

Over de toepassing van heraldische kleuren op deuren en luiken, voornamelijk van kastelen*

DOOR

D. J. G. BUURMAN

Wie met de praktijk te maken heeft van het restaureren van kastelen, die nog een overwegend van voor de 18de eeuw daterend karakter dragen, zal zich vroeg of laat gesteld zien voor de vraag: hoe schilder ik de deuren en luiken? Het zal zelden het geval zijn, dat het huis zelf de gegevens hiervoor oplevert. De oorspronkelijke luiken hebben de modernisering van de 18de en 19de eeuw meestal niet overleefd, al zal een scherp oog boven in een toren of op een zolderverdieping nog wel eens een vergeten luikje ontdekken. Oude voordeuren zijn niet minder zeldzaam en zijn bovendien zo vaak overgeschilderd, dat het vaststellen van de oorspronkelijke kleuren geen eenvoudige zaak meer is.

De volgende vraag is dan: kan ik heraldische kleuren toepassen? Zo ja, welke en in wat voor figuratie? En zijn die figuren aan een bepaalde mode of tijd en misschien ook aan een bepaalde streek gebonden?

Om ons heen komen wij allerlei figuren tegen. In de eerste plaats de welbekende figuur, die gemakshalve als zandloper wordt aangeduid. Past men die figuur in een wapen toe, dan heet dat in de heraldiek schuingevierendeeld.¹ De figuur ontstaat door het schild en in ons geval het luik diagonaal in vieren te verdelen. Er ontstaan dan vier driehoeken. Geeft men hieraan twee ten opzichte van elkaar wisselende kleuren, dan ontstaat het beeld van een zandloper. Vaak ziet men daarop een zgn. wisselrondje aangebracht, dat is een cirkeltje om het snijpunt van de twee diagonalen, waarbinnen de kleuren opnieuw wisselen ten opzichte van de driehoeken.

Verdeelt men het vlak niet alleen diagonaal maar ook rechthoekig in vieren, dan ontstaan acht driehoekjes, die, wisselend gekleurd in twee kleuren het effect van molenwieken opleveren. In de heraldiek heet dat geëerd en één zo'n driehoekje heet een geer.² Dr. P. J. H. Cuypers bracht deze figuratie aan op de luiken van het Oude Loo. Door behalve de diagonale verdeling alleen de horizontale deellijn aan te brengen krijgt men zes driehoekjes, die men eveneens wisselend kan kleuren. Deze figuur vindt men op de luiken van het niet ver over de grens liggende Schloss Lembeck in Westfalen.

Een heel andere figuur, die wij dikwijls tegenkomen, is de keper, steeds met de punt naar boven. Ook deze figuur kan op verschillende manieren worden toegepast. In het Alpengebied kan men wel luiken vinden, die alleen in het midden één keper dragen. Hier te lande pleegt men het hele luik met kepers te vullen, die wisselend gekleurd zijn en de breedte van het luik hebben.³ Het was weer dr. P. J. H. Cuypers, die in 1885 aan het zgn. huis van Marten van Rossem in Zaltbommel de deuren en luiken zgn. tegengekeperd⁴ schilderde, d.w.z. dat de twee helften van elke keper telkens van kleur wisselen, in dit geval wit en rood.⁵ Bovendien hebben de kepers hier niet de breedte van het luik maar zijn zij in smallere verticale banen naast elkaar geplaatst – paalsgewijze heet dat in de heraldiek – en dan zo, dat elk vakje bestaande uit een halve keper in kleur wisselt ten opzichte van de naastliggende vakjes.

Het Duitse taalgebied geeft voornamelijk in zuidelijke richting tot over de Alpen een nog grotere variatie te zien. Vooral in Zwitserland, waar de heraldiek altijd heel sterk levend gebleven is, hoeft ons dit niet te verbazen. Naast zandloper- en kepermotieven komt men ook andere figuren tegen. Zo vinden wij op het binnenplein van het huis Walbeck,⁶ vlak over de grens in het nu Duitse Geldern, het stralenmotief, dat voortkomt uit een geëerd vlak, waarvan men de geren opnieuw deelt en vervolgens de lijnen even laat golven. Dit motief wordt in Zwitserland vrij veel toegepast. Een fraai voorbeeld levert het kasteel Vaumarcus in het kanton Vaud.⁷ In ons land ben ik het nooit tegengekomen.

* De hier volgende bijdrage was, als een eerste verkenning, eerder opgenomen in Gelders Mengelwerk, korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelderland, aangeboden aan mr. P. J. W. Beltjes (bij diens afscheid als provinciaal inspecteur der archieven in Gelderland), Zutphen 1979, p. 29-47. Op verzoek van de redactie van Castelligica wordt zij hierbij opnieuw afgedrukt. Mr. Beltjes en de uitgever, De Walburg Pers in Zutphen, gaven daartoe welwillend hun toestemming. De tekst is grotendeels onveranderd gebleven, maar er is van de gelegenheid gebruik gemaakt een aantal nieuwe gegevens in te voegen. Op de conclusies heeft dit geen enkele invloed gehad en daarin is dan ook niets gewijzigd.

Er is nog een geheel andere wijze van heraldisch schilderen van luiken mogelijk, namelijk door niet alleen de kleuren van het wapen over te nemen, maar ook de wapenfiguren zelf. Sommige geometrische wapenfiguren lenen zich daartoe. Zo geven de luiken op Vorden sedert de verbouwing van omstreeks 1875 een zwart en goud geschaakt kruis te zien, dat is ontleend aan het in 1816 bevestigde wapen van de heerlijkheid Vorden.⁸

Op Vosbergen bij Heerde dragen enige luiken de blauw en wit geruite schuinbalk van de Van Dadems, ook al vóór de betrekkelijk recente restauratie. Maar het is wel een bedenksel van deze eeuw, want een foto uit 1894 laat op de buitenkant van de kleine luikjes in de geveltoppen alleen gewone schuinbalken zien, die wisselend donker en licht gekleurd zijn.⁹

Voor de restaurator komt ten slotte nog een zeer praktische vraag om de hoek kijken. De luiken waren, zolang de benedenste gedeelten van de veelal toegepaste kruisvensters nog niet van glas waren voorzien, normaal gesloten. Zeker op het platteland was dat nog tot diep in de 18de eeuw het geval. Als in de dertiger en veertiger jaren van die eeuw Corn. Pronk en Jan de Beyer al tekenend door ons land trekken, laten zij nog tal van kruisvensters met gesloten luiken zien, waarvan men mag vermoeden, dat er achter die luiken nog geen glas aanwezig was. Veel adellijke huizen waren in die tijd al afgezakt naar de status van buitenhuis, waar men alleen de zomer doorbracht. En vooral in het oosten des lands zijn deze huizen heel lang nog primitief gebleven. Zo hier en daar vinden wij vooral bij De Beyer ook moderne 18de-eeuwse ramen zonder luiken. Maar de meeste modernisering – en die betreffen altijd in ieder geval de ramen – hadden na omstreeks 1745 plaats. Brengt men bij een restauratie nu kruisvensters terug, dan zal het moderne gebruik van het huis tien tegen één meebrengen, dat men deze vensters volledig van glas voorziet, wat dan weer tot gevolg heeft, dat de luiken zelden meer gesloten worden. Men realiseert zich vaak onvoldoende, dat deze huizen hierdoor een heel ander uiterlijk krijgen dan zij in de tijd van b.v. Jan de Beyer hadden. Het brengt ook mee, dat de kleuren, die men met veel ijver op de buitenzijde van de luiken aanbrengt, bijna nooit gezien zullen worden. Wie toch graag heraldisch wil schilderen, komt dus in de verleiding het op de binnenkant van de luiken te doen. En de vraag is dan: is dat historisch verantwoord?

Vorige generaties van restaurateurs hadden met deze vragen geen moeite. Een man als Cuypers heeft zich misschien nog wel op authentieke gegevens kunnen baseren. Wij zouden daar graag meer van willen weten. In het algemeen wist men ruwweg – bij overlevering? – dat bij een middeleeuws kasteel kepers hoorden en bij een 17de-eeuws huis zandlopers. En bij de historische

trant van restaureren, zoals die veelal werd aangehouden, paste het schilderen in de kleuren van het wapen der oorspronkelijke bewoners in plaats van de huidige. Wat dat laatste betreft was er ook vaak geen andere mogelijkheid. De altijd levend gebleven traditie om de kleuren van de familie, die het huis vaak na eeuwenlange vererving nog bewoont, toe te blijven passen op het huis zelf, maar vooral op de bijgebouwen en de pachtboerderijen, is in ieder geval niet zonder meer bruikbaar voor kastelen, die in handen van een stichting zijn overgegaan of van een eigenaar, aan wie men het schilderen van zijn kleuren als misplaatste ijdelheid zou kunnen verwijten. Zie hier een paar voorbeelden uit de naaste omgeving.

Als omstreeks 1910 de Doorwerth is overgegaan in handen van een speciaal daartoe opgerichte vereniging en onder hooglopende ruzie wordt gerestaureerd, blijkt van generlei onenigheid over de kwestie van het heraldisch beschilderen van deuren en luiken, hoewel geen enkele van de vele en vaak zeer gedetailleerde oude afbeeldingen van dit kasteel enige aanwijzing geeft, dat men dit hier vroeger ook gedaan zou hebben. De meeste ramen waren in de 19de eeuw gewijzigd en oude luiken heeft men waarschijnlijk niet meer gevonden. Niettemin paste het volledig in de gedachtenwereld van de toenmalige restaurateurs om alle luiken van heraldische kleuren te voorzien, in kepervorm op de buitenkant van de luiken en met een figuur, die aan een gotisch briefpaneel doet denken, aan de binnenkant. Alleen de deuren van de voorpoort droegen een grote zandloper, zoals op oude foto's is te zien,¹⁰ en deze werd gehandhaafd, maar ook daar voegde men kepers toe op het deel boven de deuren, dat normaal niet opengaat. Met de kleuren blauw en geel had men geen problemen, want Doorwerth hoort tot de kleine groep van Gelderse heerlijkheden, die een eigen wapen voerden en dat zij in het begin der 19de eeuw officieel door de Hoge Raad van Adel bevestigd zagen.

In de dertiger jaren volgde de restauratie van de Doornenburg, intussen evenals Doorwerth niet meer in particuliere handen maar eigendom van een stichting geworden. Alle deuren en luiken van dit middeleeuwse kasteel werden aan de buitenkant beschilderd met kepers in het wit en rood van de eerste eigenaren, de Van Doornicks. De luiken kregen aan de binnenkant een wit veld in een rode rand.

Op gelijke wijze ging men kort daarna te werk op het Huis Bergh, dat door de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen was verkocht aan de heer J. H. van Heek en door deze in een N.V. was ondergebracht. Wederom werd wit en rood toegepast, hier ontleend aan het wapen der oudste graven van Bergh, dat overigens ook bij hun afstammelingen in vrouwelijke lijn in gebruik was gebleven.¹¹

En ten slotte Hernen. Ook dit was intussen eigendom

geworden van een 'kleurloze' stichting en de keuze was hier tussen de kleuren van de laatste eigenaren, de familie Metelerkamp van Bronkhorst, of die van de oudste heren van Hernen. Die keuze was niet moeilijk. Heraldische kleuren werden altijd alleen toegepast door riddermatige families, waartoe de Metelerkamps niet behoorden. Bovendien noemden de oudste heren van Hernen zich ook naar dit bezit, hetgeen een extra argument was om hun kleuren te kiezen. Toevallig is ook dit weer wit en rood. In dit laatste geval heb ik zelf de keuze mee bepaald.

Met het klimmen van de jaren ben ik mij toch gaan afvragen: wij doen dit nu wel allemaal zo onbekommerd, maar op grond waarvan eigenlijk en kunnen wij het met ons historisch geweten overeenbrengen als wij op deze weg doorgaan? Zo rezen dan achtereenvolgens de vragen, waar dit artikel mee begint. Wat doet men in zo'n geval? Men duikt in de literatuur. Daarvoor kwam zowel de heraldische als de architectuurhistorische in aanmerking. Maar voor zover ik heb kunnen nagaan zwijgt die hierover in alle talen, het welbekende lot van een onderwerp, dat op de grens van twee wetenschappen ligt. Met gaat dan vervolgens links en rechts informeren bij mensen, die het weten kunnen, inclusief instellingen als de Hoge Raad van Adel en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar ook zonder resultaat.

Alvorens een poging te doen de vragen te beantwoorden, wil ik niet onvermeld laten de mij mondeling jaren geleden reeds meegedeelde mening van wijlen de Gelderse rijksarchivaris jhr. mr. A. H. Martens van Sevenhoven, een man die zijn zaken kende als weinig anderen en die dus geloof verdiende. Hij was van oordeel, dat heraldische kleuren als herkenningstekens van oudsher in principe niet thuis hoorden op het kasteel zelf, omdat iedereen wel wist, dat daar meneer X of meneer Y woonde, maar dat zij vooral bestemd waren voor de pachtboerderijen, opdat men kon zien, hoever het bezit van die meneer X of meneer Y zich uitstrekte. De stelling klinkt aannemelijk, maar is toch, naar hieronder zal blijken, in haar algemeenheid niet houdbaar. Het kan zijn, dat aan deze stelling een Utrechtse traditie ten grondslag ligt, die ik niet heb nagegaan. Het kan ook zijn, dat deze traditie bij sommige families, die altijd heraldisch zijn blijven schilderen, heeft postgevat, omdat sedert het midden van de 18de eeuw de meest bewoond gebleven adellijke huizen helemaal geen luiken meer hadden – de 19de-eeuwse blinden met schoepen zijn in ons land bij mijn weten nooit in heraldische kleuren geschilderd; in het Alpeengebied ziet men dat soms wel – zoodat de wapenkleuren dus vanzelf tot de bijgebouwen en de pachtboerderijen, die veelal wel luiken hielden, beperkt moest blijven. Tussen haakjes: de familie Martens, als niet riddermatig,

paste op haar landgoed Velhorst geen heraldische kleuren toe, ook niet op de boerderijen.

De kleuren, die men links en rechts aantreft, afgezien nog van recente restauraties, waarvan ik er enige noemde, bieden geen houvast, omdat men ernstig rekening moet houden met de mogelijkheid, dat zij onder invloed van de romantiek in de 19de eeuw voor het eerst zijn aangebracht.¹² Over bleef dus een stelselmatig onderzoek in oude afbeeldingen en het hopen op toevallig vondsten in archieven. Dat ik het geluk heb gehad op twee huizen, die aan mijn dagelijkse zorgen waren toevertrouwd, een deur met de oorspronkelijke heraldische beschildering aan te treffen en dat mij recentelijk nog een derde vondst van deze soort werd gemeld, mag misschien als een beloning van de voorzienigheid worden beschouwd. Een beloning overigens, die nog niet verdiend is, want van een afgerond onderzoek is door gebrek aan tijd nimmer sprake geweest. Zijn er bij mijn weten in ons land op dit ogenblik geen andere dan de hier bedoelde drie oorspronkelijke deuren bekend; er zijn nog honderden ongeziene afbeeldingen en stelling ook sluimerende archivalische vermeldingen. Maar mijn over vele jaren verzamelde schaarse gegevens zijn toch voldoende om een aantal voorlopige conclusies te trekken. Vandaar deze eerste verkenning in de openbaarheid, in de hoop dat zijn onbekend gebleven vondsten van anderen aan het licht zal brengen.

Om te beginnen zal ik de oude afbeeldingen behandelen. Twee collecties heb ik stelselmatig doorgenomen: de collectie De Poll, waarschijnlijk de grootste nog bestaande particuliere collectie van deze soort in Nederland, thans in bruikleen bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage, en de topografische atlas van het Gemeentemuseum Arnhem. Beide hebben nagenoeg uitsluitend op Gelderland betrekking, maar bevatten daarover dan ook zoveel gegevens, dat zij samen als representatief, althans voor deze provincie, beschouwd mogen worden.

De collectie De Poll omvat een kleine 400 tekeningen van adellijke huizen, bijna alle uit de 18de eeuw, waaronder een groot aantal door Cornelis Pronk, Abraham de Haen en Jan de Beyer. Enige honderden huizen zijn daarop afgebeeld. Niet meer dan 11 tekeningen, waarvan 10 door De Beyer en 1 door De Haen, betrekking hebbende op slechts 7 huizen, blijken een aanduiding van heraldische beschilderingen te geven. Een wel heel schrale oogst, waaruit men, zoals wij zullen zien, toch niet zonder meer mag concluderen, dat deze wijze van schilderen tot de zeldzaamheden behoorde.

Het kasteel van Borculo, dat heel ruim vertegenwoordigd is met drie tekeningen door De Beyer¹³ en vier door of vermoedelijk door De Haen,¹³ laat duidelijk zandlopers zien op de buitenkant van alle luiken van kasteel en voorburcht (er staat niet één luik open, zodat

de binnenkant ons verborgen blijft) op alle drie tekeningen door De Beyer en, flauwtjes, op slechts één door de Haen, hoewel De Haen precies dezelfde gevels met dezelfde luiken als De Beyer afbeeldt. Wij komen op Borculo hieronder nog terug.

Van de Doornenburg zijn er zes tekeningen, waarvan twee door De Beyer,¹⁵ één door Pronk,¹⁶ één door H. Spilman¹⁷ en één door een niet onbekwame anoniemus,¹⁸ alle uit ongeveer dezelfde tijd tussen 1730 en 1750. De Beyer tekent beide keren weer duidelijk zandlopers op de buitenkant van de luiken en ook op de binnenkant van de deuren in de voorpoort (de binnenkant van de luiken blijft ook hier onzichtbaar, hoewel één luik openstaat), bij de anderen is er geen spoor van te vinden.

Het zijn twee voorbeelden, die aantonen, dat voor ons onderwerp niet alle hoewel op zichzelf gerenommeerde 18de-eeuwse tekenaars een betrouwbare bron zijn. Pronk blijft altijd wat vaag. De Haen werkte veelal naar schetsen van Pronk. De Beyer daarentegen had kennelijk plezier in bouwkundige details en bij restauratiemensen hebben zijn tekeningen niet voor niets de faam van grote nauwkeurigheid. Wij zullen dus voorzichtig moeten zijn met de conclusie, dat heraldisch schilderen een uitzondering was. Toch blijft bij een totaal van circa 60 kastelen-tekeningen door De Beyer een oogst van 9 niet groot.

De topografische atlas in het Gemeentemuseum Arnhem geeft een zo mogelijk nog negatiever resultaat. Deze collectie omvat minder 18de-eeuwse tekeningen dan de collectie De Poll, maar mag er op zichzelf toch ook zijn. Een systematische inspectie leverde slechts drie gevallen op, alle drie getekend door De Beyer.

Het houvast, dat wij bij De Beyer menen te vinden, geeft natuurlijk aanleiding het oeuvre van deze meester nader te bezien. Gebrek aan tijd heeft mij genoopt mij voorlopig te beperken tot de beide oeuvre-catalogie door Verbeek en Romers en de tentoonstellingscatalogus door De Werd,¹⁹ waarmee wij overigens de blik meteen over de Gelderse grenzen kunnen werpen. Dit leverde vijf tekeningen en vier gravures op, betrekking hebbende op zes huizen, waarvan vijf in het Kleefse, hierna nog te noemen. Ook dit is een betrekkelijk mager resultaat, als men weet, dat er toch vooral bij Romers en De Werd verscheidene afbeeldingen te vinden zijn, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten.

Wat leren deze tekeningen ons verder? Met twee uitzonderingen, waarop wij straks terugkomen, vinden wij alleen zandlopers, nimmer kepers. Indien ooit algemeen toegepast, waren kepers in ieder geval omstreeks 1740 uit de mode.

De zandlopers blijken behalve op Borculo en Doornenburg voor te komen op: Boetselaer, Grieth, Hönnepel en Wasserburg, alle bij Kleef, Offenbergh bij Rees,

Poelwijk bij Oud-Zevenaar, Manhorst bij Didam, Keppel, Lichtenvoorde, Ruurlo, Vorden, Meynerswijk en Walbeck bij Geldern.

Op Boetselaer²⁰ zijn alle luiken van het kasteel gesloten. Slechts de luiken van twee vensters in een kopgevel vertonen zandlopers, de overige niet. Een openstaand luik van een bijgebouw is aan de binnenzijde kennelijk evenmin van zandlopers voorzien. Overigens hadden dezelfde luiken hun zandlopers ook reeds in de 17de eeuw blijkens een anonieme tekening in Wenen.²¹ Grieth²² heeft de zandlopers heel duidelijk zowel op de buiten- als de binnenkant van alle luiken. Op Hönnepel²³ zijn alle luiken dicht. De zandlopers zijn zichtbaar op de voorpoort en op de buitenkant van de luiken. Op Keppel²⁴ staan twee luiken open van het thans verdwenen westelijk bouwhuis. Daarop en op de voornaamste poort van dit gebouw zijn zandlopers te zien, merkwaardig genoeg niet op de buitenkant van de gesloten luiken, ook niet op die van het kasteel zelf, die alle gesloten zijn. In kleur is dit alles nog duidelijker op een door De Beyer uitgewerkte tekening, die zich op Keppel bevindt. De kleuren zijn die van de Van Pallandts. De Hof te Lichtenvoorde²⁵ en de Manhorst²⁶ vertonen alleen zandlopers op de buitenkant van de luiken (de binnenkant is niet te zien), hetzelfde geldt voor Meynerswijk,²⁷ waar twee staldeuren op de voorgrond deze beschildering kennelijk missen. Op Offenbergh²⁸ is alleen de buitenkant van de luiken te zien, die alle zandlopers dragen, de deuren zijn onzichtbaar. Poelwijk²⁹ laat de zandlopers zien op de buitenkant van de luiken, niet op de voordeur en evenmin op de binnenzijde van een openstaand luik. Op Ruurlo³⁰ heeft slechts één luik van de grote toren een zandloper aan de buitenkant. Op Vorden³¹ zien wij alleen zandlopers op de deuren van de voorpoort. Het kasteel zelf ligt wat veraf om met zekerheid te kunnen zeggen, dat De Beyer daar geen zandlopers heeft gezien. Op Walbeck³² vertoont een klein luikje in een koepelvormige toren boven op het dak een zandloper aan de buitenkant. Een paar openstaande luiken aan één der lange gevels hebben zo te zien aan de binnenkant geen figuren. Wasserburg³³ tenslotte heeft alleen zandlopers op de buitenkant van de luiken. Hier doet zich het opmerkelijke feit voor, dat de zandlopers wel te zien zijn op een gravure door S. Fokke naar een niet bewaarde tekening door De Beyer van 1749, niet echter op een tekening door dezelfde uit 1745.

Zoals gezegd vond ik op de regel van de zandlopers twee uitzonderingen, die waarschijnlijk met elkaar verwant zijn. Het betreft Babberich³⁴ en het daar vlakbij over de grens gelegen Grondstein.³⁵ Beide vertonen alleen op de dubbele voordeur een figuur, die er op Babberich uitziet als vier roerriemen, die zodanig geplaatst zijn, dat zij samen een kruis vormen met de bladen gericht naar de vier hoeken van de deuropening.

Op de gravure naar deze tekening in het *Verheerlijkt Kleefschland* lijkt deze figuur meer op twee gekruiste doornstokken en iets dergelijks, men zou zeggen vier doornige knotsen, had men op Grondstein. Hoewel niet helemaal gelijk, moet het effect ongeveer hetzelfde geweest zijn als dat van de gekruiste golvende stokken (?) op de luiken van Vaduz in Lichtenstein.³⁶ Wij zullen straks zien, dat er in een vroegere periode ook in onze lage landen meer fantasie op dit gebied bestond en de figuren op Babberich en Grondstein kunnen op een oudere traditie teruggaan.

Ook negatieve constatering verdienen vermelding. Ons vooreerst beperkende tot De Beyer als de meest betrouwbare, dan kunnen wij er in ieder geval niet aan voorbij, dat diens zeer gedetailleerde tekeningen in veel gevallen geen spoor van een heraldische figuratie vertonen. Ik noem hier in bonte volgorde: Oude Loo,³⁷ Nyenbeek,³⁸ Engelenburg bij Brummen,³⁹ Biljoen,⁴⁰ Doorwerth,⁴¹ Nettelhorst,⁴³ Hackfort,⁴⁴ Barlham,⁴⁵ Slangenburg,⁴⁶ Ressen,⁴⁷ Hamerden,⁴⁸ waarvan de tekening zo zorgvuldig is, dat op de binnenzijde kleurverschil wordt aangegeven, licht vlak in donkerder rand (misschien toch een wijze van heraldisch schilderen?), Hulzen,⁴⁹ Culemborg,⁵⁰ de Cloese,⁵¹ Enspijk,⁵² Rijswijk bij Groessen,⁵³ Cannenburch,⁵⁴ Hackforts Veenhuys⁵⁵ en Dorth,⁵⁶ alle in Gelderland, Blyenbeek,⁵⁷ 't Juffere,⁵⁸ Ten Hove⁵⁹ en de Putting⁶⁰ in Limburg en Zelhem of Zelem,⁶¹ Rosendaal⁶² en Moyland⁶³ in het Kleefse. Op sommige andere tekeningen zijn luiken en deuren te klein of in ieder geval te onduidelijk zichtbaar om er conclusies uit te kunnen trekken. Dit geldt b.v. voor: Middachten, bijgebouwen,⁶¹ Ampsen,⁶⁵ de Wildt,⁶⁶ Heumen,⁶⁷ Gellicum⁶⁸ en Wolfswaard.⁶⁹

Helaas ben ik nooit toegekomen aan verder systematisch onderzoek, b.v. in het Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie of in afzonderlijke grote collecties. Wel noteerde ik in de loop van de tijd op het stuk van oude afbeeldingen enige toevalsvondsten, niet alleen op kastelen betrekking hebbende, die ik hieronder met nog een enkel los gegeven uit de reeds besproken bronnen laat volgen.

Huis te Bommel en Pollenbering, eveneens bij Bommel. Dat Pronk soms toch wel oog had voor heraldische kleuren, blijkt uit de schetsen, die hij kort na 1730 van deze twee huizen maakte en die beide heel duidelijk luiken met zandlopers op de buitenkant laten zien.⁷⁰ Borculo. Wij bespraken al enige tekeningen van dit kasteel door Jan de Beyer. Bij uitzondering beschikken wij in dit geval ook over een schilderij, dat tot voor kort in het kasteel Ruurlo hing en zich nu in het Stedelijk Museum te Zutphen bevindt.⁷¹ Het is ongedateerd en het is wat primitief geschilderd, maar het geeft op kostelijke wijze het kasteel met een deel van zijn omgeving weer. Wat wel het meest opvalt is de lange brug

over de gracht, die in plaats van leuninggen hoge houten wanden vertoont – misschien was de brug overdekt – en deze wanden zijn met het bekende zandlopermotief blauw en wit geschilderd, hetgeen een lange reeks van witte zandlopers en blauwe vierkanten oplevert. Het is niet moeilijk zich voor te stellen, wat een decoratief en speels effect dit in werkelijkheid moet hebben opgeleverd.⁷² Hoewel de meeste luiken geen heraldische kleuren vertonen, is op een enkel luik toch ook de witte zandloper op blauw veld zichtbaar. Voor de datering van het schilderij is het van belang vast te stellen, van wie deze kleuren waren. Niet van de graven van Limburg Stirum, wier aanspraken op Borculo al van 1555 dateerden en die het in 1727 verkochten.⁷³ Ook de koper uit dat jaar komt niet in aanmerking. Wel daarentegen de uit Pommeren stammende graaf Von Flemming, die Borculo in 1742 kocht en in blauw een zilveren wolf voerde.⁷⁴ Hij overleed in 1771 en zijn dochter verkocht Borculo in 1777 aan prins Willem V. De zaak wordt nog iets gecompliceerder, als wij opnieuw naar één van de tekeningen van Jan de Beyer uit 1743 kijken, die bij uitzondering gekleurd is en rode zandlopers op witte luiken vertoont.⁷⁵ Von Flemming was toen één jaar eigenaar en was blijkbaar nog niet aan een nieuwe schilderbeurt toegekomen. Dit klopt geheel met de ruïneuze staat, waarin De Beyer het kasteel in dat jaar uitbeeldt en dat is dan weer in overeenstemming met de financiële perikelen, waarin Von Flemmings voorgangers zich hadden bevonden. Het waren waarschijnlijk de kleuren van het eerste en voornaamste kwartier uit het wapen der graven Van Limburg Stirum, vertonende de rode Limburgse leeuw op een zilveren veld, die in 743 nog altijd de luiken op Borculo sierden en die pas na dat jaar door de kleuren van de nieuwe eigenaar vervangen zouden worden. Het schilderij mag dus gedateerd worden tussen 1743 en 1771 en is waarschijnlijk gemaakt na een opknapbeurt omstreeks 1750. Let wel, men ontleende op Borculo in alle gevallen de kleuren aan het familiewapen van de bezitters, niet aan het oude wapen van Borculo zelf, in goud drie rode kogels, dat sedert 1615 één der kwartieren van het wapen der Van Limburg Stirums vormde.⁷⁶

Hemmen en Musschenberg bij Valburg. Op deze kastelen prijkten alle luiken reeds in 1626 met zandlopers aan de buitenkant. De binnenkant is niet zichtbaar, de poortdeuren hebben geen heraldische beschildering. Dit blijkt uit twee prachtige anonieme gravures, die in genoemd jaar zijn gepubliceerd.⁷⁷ Een heel duidelijke tekening door De Beyer uit 1744 van de Musschenberg⁷⁷ laat niets van zandlopers zien. Moeten wij in dit geval ook aan de betrouwbaarheid van De Beyer twijfelen of waren de zandlopers tussen 1626 en 1744 verdwenen? Het laatste is niet onwaarschijnlijk. De Musschenberg vererfde na het overlijden van Beatrix van Lynden in 1624 op haar zoon Wolter van

Brienen.⁷⁹ De prent van 1626 laat waarschijnlijk nog de zandlopers van de Van Lyndens zien. Misschien waren zij intussen al overgeschilderd, toen de prent het licht zag. Tussen het verschijnen van een prent en het ontstaan van de tekening, die eraan ten grondslag lag, verliep meestal geruime tijd.

Amsterdam, huis in de St. Olofssteeg, midden XVII. Een openstaand luik toont aan de binnenzijde een witte zandloper op een blauw veld. Schilderij door Jac. Vrel, circa 1654-1662.⁸⁰

Herinkhave bij Tubbergen, circa 1850. Iets wat lijkt op omgewende kepers over de beide deuren van de voorpoort. Tekening door J. Craandijk.⁸¹ Kopers in de normale stand, beurtelings breed en smal, toont een foto uit 1911.⁸²

Kleeburg bij Weidesheim, Kreis Euskirchen, XIXc. Kopers op de hoofdboort. Tekening circa 1860-1870.⁸³ Deze kepers zijn ook nu nog aanwezig.

Leiden, stadhuis, vóór 1593. Zandloper op buitenkant luiken, binnenkant niet zichtbaar. Kaartboek Sal. van Dulmenhorst.⁸⁴

Linz, Rheinland, stadhuis, 1706. Zandloper op binnenkant luiken, die alle openstaan. Anonieme tekening.⁸⁵

Munnikenhof, Grijskerke, 1659. Witte zandloper op zwart veld met wisselrondje in het hart op buitenkant luiken, binnenkant niet zichtbaar. Schilderij door W. Schellinks.⁸⁶

Nijmegen, Waag en Kerkboog aan de Grote Markt, circa 1680. Rode zandloper op zwart veld op buitenkant luiken, die alle gesloten zijn. Tekening door Jan van Call I.⁸⁷ Op deze kleuren kom ik straks nog terug. Borg Schelkema-Nijenstein, Zandweer, XVII. Zandlopermotief in zwart en wit (volgorde onduidelijk) op binnenkant luiken, buitenkant groen. Anoniem schilderij.⁸⁸

Toutenburg, Vollenhove, 1660. Zandloper op buiten- en binnenkant luiken. Schilderij door F. Camerlinck.⁸⁹ Uedem in het land van Kleef, stadhuis, 1744. Zandloper op buiten- en binnenkant luiken. Tekening door Jan de Beyer.⁹⁰

Zutphen, Wijnhuis, 1744. Zandloper op buitenkant van twee luiken. Tekening door Jan de Beyer.⁹¹

In aansluiting hierop nog enkele negatieve gegevens, die voor het totaalbeeld van belang zijn:

Kortenburg en Staverden. Van deze twee huizen bestaan bij uitzondering gekleurde tekeningen door C. Pronk, respectievelijk van 1729²⁹ en 1732.⁹³ Zij laten groenachtige luiken zien op Kortenburg en bruinachtige op Staverden. Als bij Pronk in dit geval mogen vertrouwen, voerde men op deze twee huizen in ieder geval geen heraldische kleuren.

Nijenrode bij Breukelen, XVIIIB. Schilderijen, waarop niet-gefantaseerde kastelen zijn afgebeeld, zijn zeldzaam en verdienen aandacht. De luiken zijn aan de

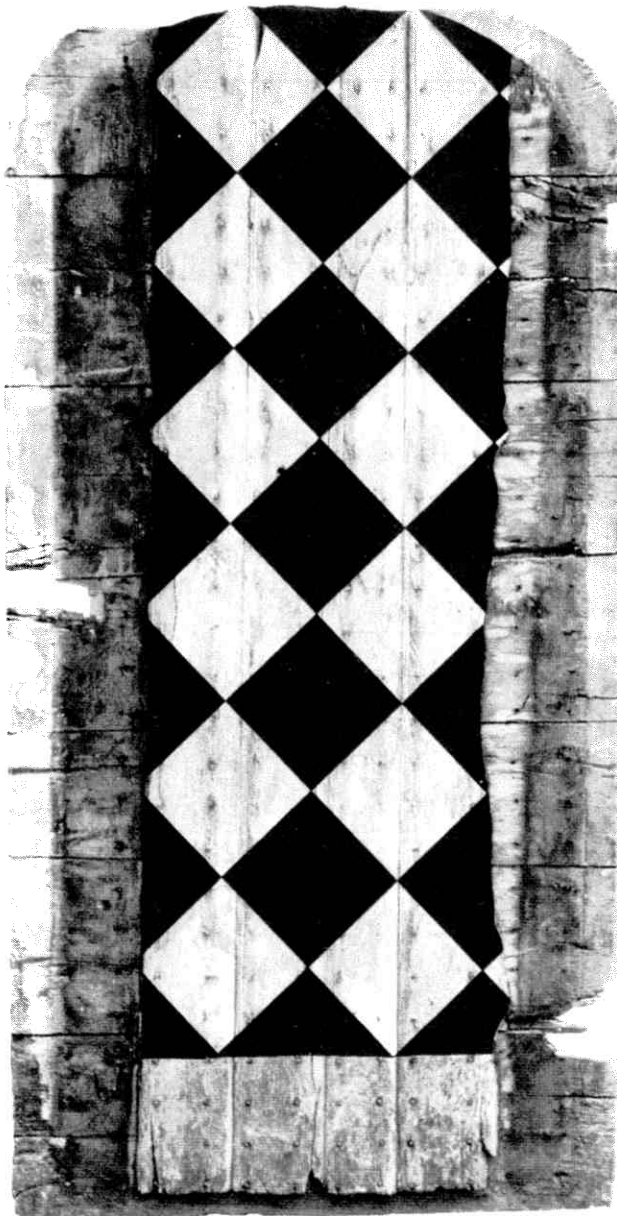
buitenkant naturelkleurig, aan de binnenkant rood. Dit is op zichzelf merkwaardig. Blijkbaar had men hier geschilderd niet om het hout aan de buitenzijde te conserveren maar om het interieur een vriendelijk karakter te geven. In ieder geval vertoonden de luiken toen geen zandlopers, waarmee zij nu aan de binnenkant zijn opgesierd. Schilderij door J. Storck.⁹⁴

De literatuur uit de tijd zelf heeft tot nu toe niet meer dan één vermelding prijsgegeven, die in dit verband van belang is. Zij betreft de stadsgebouwen in Nijmegen en het was drs. G. Th. M. Lemmens, die zo vriendelijk was mij daarop attent te maken. In de door J. in de Betouw herziene derde druk van H. K. Arkstée, Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren, verschenen te Nijmegen in 1788, kan men in een uitvoerige noot over het Burgerweeshuis en zijn bewoners op p. 330 het volgende lezen: 'De kleeding der kinderen schijnt te voren uit leder bestaan te hebben, dewijl, op den 8 Maart 1611, bij den Raad, op verzoek der Provisoren, is vastgesteld, dat zij in het vervolg niet met seemsleder maar met laken gekleed zouden worden, half rood en half zwart, en de broeken van zoodane couleur als Provisoren goedgevonden. De vengsters en deuren der Stadsgebouwen werden te voren allen op zoodane tweekleurige wijze geveerd, doch zulks thans genoegzaam buiten gebruik zijnde, ware het, om verscheidene redenen, te wenschen, dat deze zonderlinge soort van kleeding mede in eene éénkleurige veranderd werd.'

Eveneens bij Arkstée en ook reeds in de eerste druk van 1733 kan men een prentje vinden van de Latijnse school met zandlopers op de voordeur en de buitenkant van alle luiken.⁹⁵ Het in onbruik raken van het heraldisch schilderen in Nijmegen moet dus tussen 1733 en 1788 hebben plaats gehad. Wanneer het gebruik is hersteld, is niet bekend, maar sedert mensenheugenis voeren de Nijmeegse stadsgebouwen weer rode zandlopers op zwarte luiken.

Dat zwart en rood tenminste al sedert de 15de eeuw beschouwd werden als de Nijmeegse stadskleuren, blijkt uit verschillende voorwerpen in het Nijmeegs museum.⁹⁶ Op zichzelf is dit wel merkwaardig. Het Nijmeegse wapen is een geel schild met daarop de dubbelkoppige rijksadelaar, die het Gelderse wapen op zijn borst draagt. Men zou daarbij geel en zwart als stadskleuren verwachten. Maar blijkbaar heeft men hier – ik meen wel te mogen zeggen bij uitzondering – gekozen voor de kleuren van de voornaamste wapenfiguur, hoewel toch het geel van het schild veel dominerender is dan het rood van de adelaarstongen. De kleuren van de keizerlijke adelaar zullen het waarschijnlijk gewonnen hebben, omdat men in Nijmegen de trots over het keizerlijk verleden van voor 1247 nooit heeft kunnen verbergen.

Het enige archivalische gegeven, dat te mijner kennis is gekomen, dank ik aan mr. A. P. van Schilfgaarde.⁹⁷ In zijn rekening over 1589/1599 vermeldt de rentmeester van Ammersoyen: 'Tot cieraat en bescherming tegen de regen de bovenste poorte van den huuse en de andere deuren en vensters met olieverf in couleur van mijns heren ende mijn vrouwen wapenen beschilderd'. Dat moeten dan de kleuren van de Van Arkels zijn geweest, wit en rood. Merkwaardig is, dat gesproken wordt van de wapens van mijnheer en mevrouw. Het is onwaarschijnlijk, dat de kleuren van twee wapens zouden zijn aangebracht. Ik ben dat tenminste nooit ergens tegengekomen. Het wapen van mijnheer is ook dat van mevrouw, zo zal de rentmeester bedoeld hebben, en onjuist is dat niet.

Voormalige voordeur van 't Velde bij Warnsveld, eind 16de eeuw (geretoucheerd).

Toen in 1971 tijdens de restauratie van het kasteel het buitenschilderwerk aan de orde kwam, heeft deze vermelding de doorslag gegeven bij het besluit wederom de kleuren in handen van een eigenaar zonder wapen, nl. een stichting, bovendien was bij de restauratie de Van Arkel-periode meer dan andere weer zichtbaar gemaakt. En een belangrijk argument was, dat de gemeente Ammerzoden welks bestuur in een deel van het kasteel gehuisvest zou worden, het wapen van de Van Arkels nog altijd voert. Op grond van de hiervoor omschreven, ook toen reeds bekende gegevens van elders is bewust gekozen voor zandlopers en niet voor kepers.

Wie het verhaal tot zover gevolgd heeft, zal zich teleurgesteld afvragen, of er dan bijna niets anders dan zandlopers werden geschilderd. Hij zal bovendien met spijt constateren, dat betrouwbare afbeeldingen uit de 17de eeuw schaars zijn en er uit de 16de eeuw nog slechts één ten tonele gevoerd kon worden. Des te verheugender is het daarom, dat uit die periode drie deuren met de originele beschildering tot ons zijn gekomen, waarvan althans de twee oudste een geheel ander beeld geven. Tijdens de in 1959-1964 uitgevoerde restauratie van het huis 't Velde bij Warnsveld⁹⁸ moest op zolder een stuk beschot van een rookkanaal worden verwijderd. Hulde aan de onbekende bouwvakker, die de planken toen niet heeft weggegooid. In het daglicht was er geen twijfel mogelijk. Wij hadden hier te maken met een nog bijna complete, met zware ijzeren nagels opgeklampte buitendeur, aan de buitenkant in wit en rood beschilderd in een op zijn punt staand schaakbordmotief ter hoogte van 7 en ter breedte van 4 velden.

Niets verzet er zich tegen deze deur te dateren in de 16de eeuw en hij past dan wonderwel in de voorgevel, die het huis toen gekregen moet hebben en waarvan sedert de restauratie weer een en ander in het zicht is gekomen. Deze gevel moet uitzonderlijk rijk versierd geweest zijn met banden en cordonlijsten en driehoekige frontons met schelpvulling boven de kruisvensters, alles van mergel. Het merkwaardigst zijn de friezen tussen de bovenkant van de kozijnen en de frontons, bestaande uit lagen van vierkante blokjes, afwisselend van baksteen en mergel, en deze blokjes beurtelings boven het ene kozijn recht en boven het volgende op de punt geplaatst, wat dus hetzelfde idee is als de versiering van de deur. Als men zich daar ook nog op dezelfde wijze beschilderde luiken bij voorstelt, komt even de gedachte op aan een feestelijk geklede harlekijn. Maar toch, wat een durf van de toenmalige bouwmeester en wat een kostelijk effect zal het hebben opgeleverd.

Van welke familie zijn deze wapenkleuren? 't Velde was van 1378 tot 1516 in het bezit van de familie Leerinck, van 1516 tot 1597 van de Bentincks en van 1597 tot 1646 van de familie Van Lawick. Volgens Rietstap⁹⁹

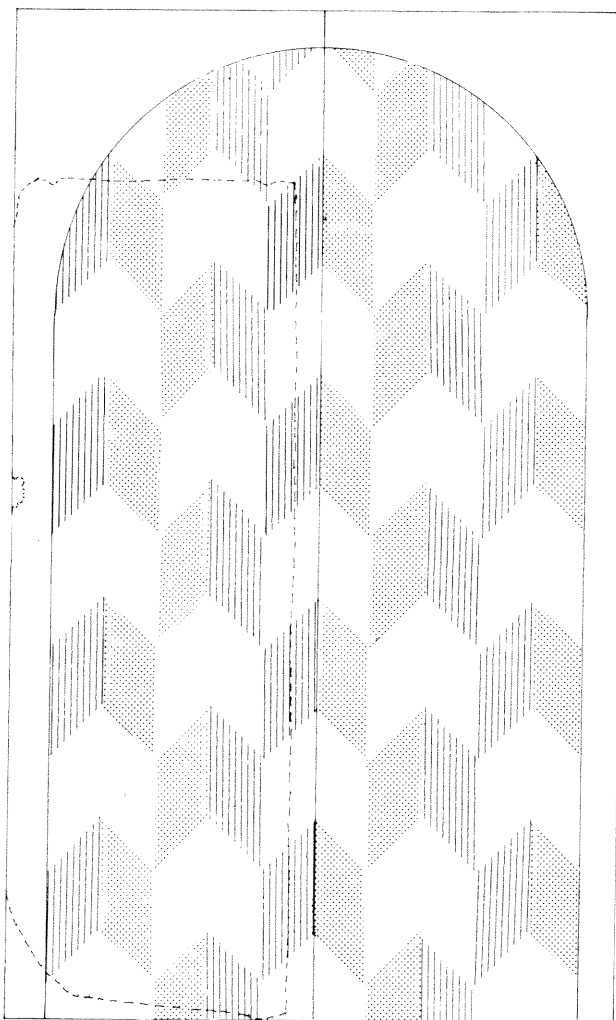
voerden de Leerincks een schuingevierendeeld schild van zilver en rood. Dat lijkt op het eerste gezicht op het motief van de deur en de friezen en in het Zutphense museum, waar de deur staat opgesteld, heette de beschildering dan ook ontleend te zijn aan het wapen van deze familie. Twee argumenten pleiten daartegen. De overeenkomst in figuren is slechts schijn. Een schuingevierendeeld wapenschild vertoont vier driehoeken, het schaakbordmotief van de deur en de friezen daarentegen in hoofdzaak vierkantjes met driehoeken alleen als randverschijnselen. Maar bovendien is het niet verantwoord, de rijke geveldecoratie, waar de deur zo volledig in past, zo vroeg te dateren, dat zij al vóór 1516 zou zijn ontstaan. Eerder zou men denken aan midden of derde kwart van de 16de eeuw. Maar helaas klopt dat niet, want de wapenkleuren van de Bentincks zijn altijd blauw en zilver geweest. Daarentegen voeren de Van Lawicks in rood een geënte zilveren dwarsbalk. Waarmee de conclusie dan onvermijdelijk wordt, dat de verbouwing met inbegrip van de deur niet vroeger dan in 1597 kan worden gedateerd. Dat nieuwe eigenaren onmiddellijk gaan verbouwen, is niets bijzonders en een datering in of kort na 1597 ligt dan ook het meest voor de hand. Een bewijs overigens, hoe nuttig dergelijke vondsten kunnen zijn voor het dateren van bouwperioden.

De vondst van de tweede deur is nog van recente datum, 1977, en had opnieuw plaats op een zolder, ditmaal op de Cannenburch. Een oud scheef deurtje leidde daar in een donkere hoek naar de bovenste kamer in de voortoren. Wat niemand ooit meer had gezien, bleek in het schijnsel van een looplamp tijdens de voorbereidingen voor de restauratie van het kasteel. Ook hier duidelijk resten van beschildering, ditmaal in de vorm van paalsgewijze geplaatste kepers van wit, rood en geel. Het deurtje is ooit pasklaar gemaakt voor de plaats waar het is aangetroffen. Ongeveer $\frac{2}{3}$ vertoont de heraldische kleuren. Men moet dit stuk omkeren om er ongeveer de helft in te herkennen van een oude buitendeur. De plaats van één der gehengen en van decoratief ijzerbeslag van wat vermoedelijk een handgreep is geweest tekenen zich nog duidelijk af. Ook is te zien, dat de deur heeft gedraaid achter een van boven enigszins gebogen kozijn. De achterzijde draagt sporen van rode verf en een ongekleurd deel aan de rand verdraagt waarschijnlijk de plaats van de oude slotplaat. Gereconstrueerd moet de deur ongeveer tweemaal zo breed zijn geweest en vijf palen van kepers vertoont hebben.

Het kost niet veel moeite de wapenkleuren in verband te brengen met niemand minder dan Marten van Rossem, die in zilver drie rode papegaaien met gouden snavels voerde.¹⁰⁰ Wij weten, dat Marten in 1543 een ruïneuze Cannenburch aankocht en spoedig met de bouw van het tegenwoordige huis begon, die na zijn

dood in 1555 werd voltooid door de zoon van zijn zuster, Hendrik van Isendoorn à Blois.¹⁰¹ De Isendoorns voerden andere kleuren en de deur op de Cannenburch laat zich dus dateren tussen 1543 en 1555. Aangezien men zich deze deur op een andere plaats in het huis moeilijk kan voorstellen, ziet het er wel naar uit, dat wij hier de originele voordeur van Marten van Rossem hebben teruggevonden.

Het is opmerkelijk, dat het zgn. huis van Marten van Rossem in Zaltbommel sedert de restauratie door dr. P. J. H. Cuypers, zoals wij al gezien hebben, op deuren en luiken kepers vertoont in wit en rood, die wisselend paalsgewijze zijn geplaatst. De figuur is niet gelijk aan die van de Cannenburch, maar komt er dichterbij dan de meestal toegepaste kepers, die over de volle breedte lopen. Zat Cuypers toevallig op het goede spoor of zou hij in Zaltbommel enig restant hebben gevonden, waarop hij zich heeft gebaseerd?

Voormalige voordeur van de Cannenburch te Vaassen, midden 16de eeuw. Reconstructietekening door E. M. van Thienen.

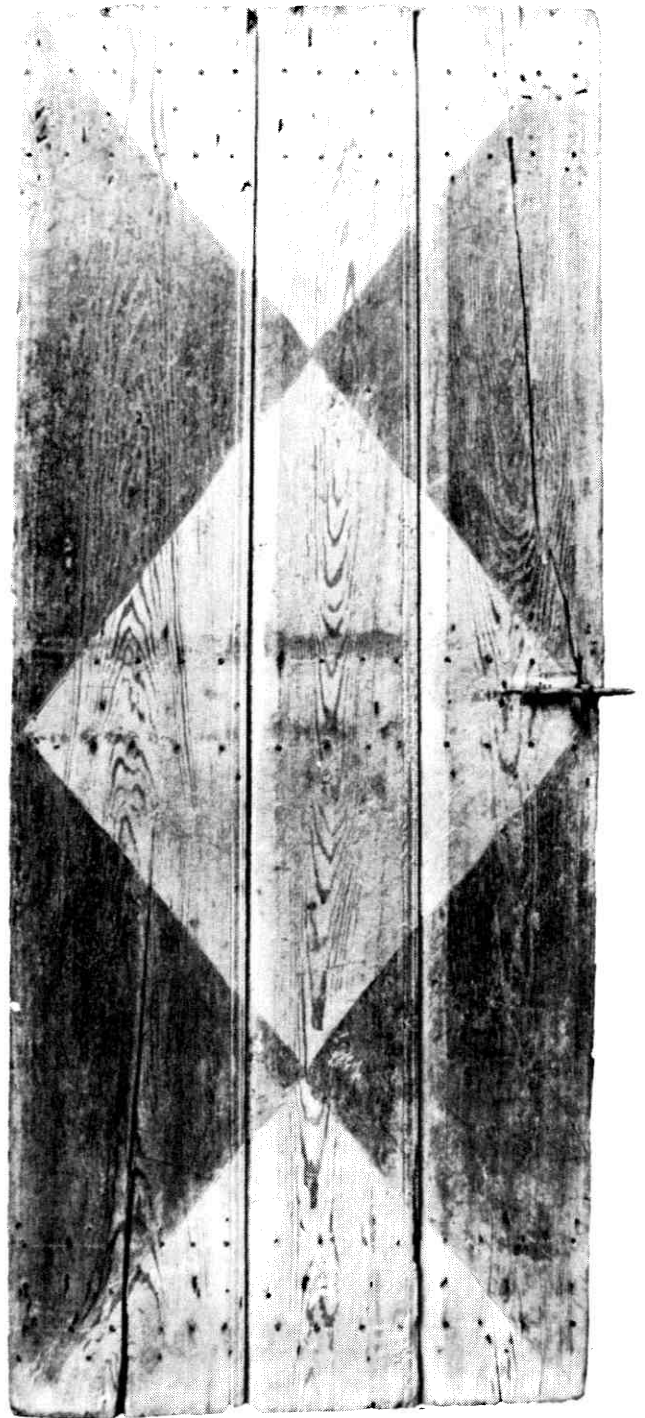
Van even recente aard als de vorige is de vondst van een deur op de zolder (alweer!) van het bijgebouw van het verdwenen kasteel van Liesveld bij Groot-Ammers.¹⁰² Het is nog een complete, vrij smalle deur met daarop in wit en zwart een variatie op het zandlopermotief, nl. twee zandlopers boven elkaar. De binnenkant is rood geschilderd. De baronie Liesveld behoorde volgens Van der Aa¹⁰³ in de 16de eeuw aanvankelijk aan de familie le Fèbvre en sedert 1564 aan hertog Erik van Brunswijk, die haar "in latere tijd" verruilde met graaf Philips van Hohenlohe, van wie zij overging aan het huis Oranje-Nassau. Van al deze families komen met een wapen van wit en zwart alleen de Hohenlohes in aanmerking, die als stamwapen in zilver twee aanzien- de gaande leeuwen van zwart voeren.¹⁰⁴ Graaf Philips verkreeg het vruchtgebruik van de Staten van Holland op 9 maart 1596 en hij deed afstand van zijn "preten- sien" op de baronie op 6 juni 1635.¹⁰⁵ De deur is hier- mee gedateerd tussen 1596 en 1635. Omstreeks 1630 klopt met het feit, dat de deur van grenehout is vervaar- digd, welke houtsoort eerst toen hier te lande werd ingevoerd.¹⁰⁶

Tot zover de door mij verzamelde, nog wat fragmenta- rische feiten, die zonder twijfel voor velerlei aanvulling vatbaar zijn, maar die ons toch wel in staat stellen een aantal conclusies te trekken.

Het staat vast, dat ten minste sedert de 16de eeuw heraldisch schilderen werd toegepast.

Hoe frequent dit gebruik was, laat zich nog moeilijk vaststellen. Zeker kwam het meer voor dan bepaalde topografische tekenaars ons doen geloven. Dat Corne- lis Pronk ons op dit gebied niet genoeg houvast geeft, zagen wij al. Het valt op, dat men ook bij Roeland Roghman tevergeefs zoekt naar zandlopers of andere heraldische figuraties.¹⁰⁷ Ik kan mij niet onttrekken aan de indruk, dat deze kunstenaars het aanduiden van wat zij louter als een kwestie van kleuren zagen niet passend vonden in hun weliswaar suggestieve maar toch veel meer schematische wijze van tekenen dan van een man als Jan de Beyer. Men moet er rekening mee houden, dat op tal van op zichzelf nauwkeurige tekeningen de deuren en luiken toch niet duidelijk genoeg te zien zijn om er conclusies aan te verbinden. Helaas ontbreken ons voldoende schilderijen, waarvan, zelfs al zijn zij van de hand van obscure meesters, op dit gebied toch een grotere betrouwbaarheid mag worden toegekend. Laten wij voorlopig vaststellen, dat heraldisch schil- deren sedert de 16de eeuw algemeen voorkwam, maar dat het waarschijnlijk in even zoveel gevallen niet ge- beurde en dat men althans in de 16de eeuw op dit gebied meer fantasie aan de dag legde dan wij uit van later tijd bewaard gebleven schilderijen en tekeningen kunnen afleiden.

Niet alle afbeeldingen stellen ons in staat om na te gaan,

Deur van het voormalige kasteel van Liesveld bij Groot-Ammers, circa 1630. Foto Frank den Oudsten, Vianen.

wiens kleuren werden toegepast. Waar dit wel mogelijk was, bleken het zonder uitzondering de kleuren te zijn van de familie, die het huis op dat ogenblik of althans kort tevoren in eigendom of in leen had. Kleuren ont- leend aan een al of niet terecht aan het huis of de heerlijkheid verbonden wapen kwamen niet in aan- merking. Wij mogen dit als een algemeen geldende regel aanvaarden.¹⁰⁷

Zandlopers waren reeds in de 17de eeuw algemeen en reeds van de 16de eeuw af in gebruik. Andere figuren, zoals kepers, zijn in onze gewesten waarschijnlijk alleen in de 16de eeuw in de mode geweest en onder romantische invloed in de 19de eeuw in zwang geraakt. Voorbeelden daarvan uit de 17de en 18de eeuw zijn tot dusverre althans niet aangetroffen.

Wisselrondjes werden al in de 17de eeuw toegepast, maar waren een uitzondering.

Bij de toepassing van zandlopers gaf men waarschijnlijk het luik meestal de kleur van het wapenschild en de zandloper de kleur van de (voornaamste) wapenfiguur. Ik heb de indruk, dat dit nu zelfs als een ongeschreven regel geldt.¹⁰⁹ Waar wij aan de hand van de hierboven omschreven gegevens deze stelling konden controleren, blijkt zij te kloppen voor: Bommel (Van Bommel), Borculo (Van Limburg Stirum en Von Flemming), Doornenburg (Van Heemskerk van Beeckesteyn), Hemmen (Van Lynden), Manhorst (Raab), Meynerswijk (Van der Heyden), Toutenburg (Van Haersolte) en Vorden (Ripperda). Maar het tegendeel geldt voor de stad Leiden, Liesveld (Von Hohenlohe), Munnikenhof (Van Roubergen) en Pollenbering (Van Lynden). Vooral omdat Leiden, Liesveld en Munnikenhof vroege voorbeelden zijn, mogen wij hieruit waarschijnlijk concluderen, dat er oorspronkelijk van een algemene regel op dit gebied geen sprake was. Daarbij mag ook niet uit het oog worden verloren, dat wij simpelweg te maken hebben met een schuingevierendeel vlak, hetwelk in twee kleuren wordt geschilderd. Wij zien nu de bovenste en onderste driehoek samen als een zandloper en misschien zag men dat al in de 17de eeuw meestal zo, omdat de zandloper, ook als symbool van tijd en vergankelijkheid, een vertrouwd beeld was. Maar men kan de zaak evengoed omkeren en de rechter- en linker driehoek als een diabolo zien. In wezen heeft de figuur van de luiken natuurlijk niets met een zandloper of diabolo te maken en zo gezien zal het er oorspronkelijk ook niets toe gedaan hebben, in welke volgorde men het schuingevierendeel vlak schilderde, zomin als dit bij een geschaakt of een gekeperd vlak van belang was.

Vast staat, dat men de heraldische kleuren naar believen op de buiten- en de binnenkant van de luiken of op beide kanten schilderde, alsook op de deuren. Deuren zullen in het algemeen alleen aan de buitenkant van heraldische kleuren voorzien zijn geweest. Een poortdeur, die toegang gaf tot een plein en die dus twee zijden in het daglicht had, kon aan beide zijden heraldisch beschilderd zijn.

Het heraldisch schilderen bleef niet beperkt tot de bijgebouwen, maar werd ook op het huis zelf toegepast. Of het nu nog op diverse landgoederen voorkomende gebruik om ook de pachtboerderijen van de kleuren te voorzien op een oude traditie teruggaat, blijft een open

vraag, omdat alle gegevens daaromtrent (nog) ontbreken.

Wij hebben ons in hoofdzaak bezig gehouden met kastelen en dan nog voornamelijk in Gelderland. Gebleken is, dat heraldisch schilderen ook in de stad voorkwam, in ieder geval aan de zetel van het stadsbestuur en andere stedelijke eigendommen, waar het ook nu nog, in sommige gevallen wellicht bij doorlopende traditie, wordt toegepast.¹¹⁰

Niet geheel beantwoord is de vraag, van wie het oorspronkelijk geacht kon worden, dat hij zijn wapenkleuren op zijn deur en luiken voerde. Wij kwamen maar één voorbeeld tegen van het gewone huis in de stad, aan de St Olofssteeg in Amsterdam. Is dit een fantasietje van de maker van het schilderij? Of was dit huis het bezit van een jonker? Het laatste is niet erg waarschijnlijk in het 17de-eeuwse Amsterdam. Toch hebben wij de stellige indruk behouden, dat het gaat om een ongeschreven prerogatief van hen, die al sedert de middeleeuwen een wapen voerden en dat waren alleen vorsten en riddermatigen. De overheid, speciaal stadsbestuurders, kunnen dit gebruik hebben overgenomen. Als praktisch herkenningsteken is het verwant aan de gewoonte van de ridders, die een toernooi bezoek en aan de gevel van zijn logement zijn wapenschild laat ophangen. Als zodanig zou het gebruik uit de middeleeuwen kunnen stammen. Maar wij weten daarover niets. En het is heel goed mogelijk, dat pas in de 16de eeuw, als buitenschilderwerk een meer normale zaak wordt en men voor heel wat meer bizarre versieringen niet terugschrikt, het heraldisch schilderen in zwang kwam. De stadspatricier heeft het gebruik, naar wij menen, niet overgenomen. Men vindt het niet op 17de- en 18de-eeuwse stadsbuitenplaatsen. Dat het tot in onze tijd op verschillende adellijke huizen heeft stand gehouden, zal wel in hoofdzaak te danken zijn aan een mengeling van traditie, romantiek en zo maar waardering voor een vrolijk kleureffect.

Tenslotte een enkel woord over de geografische verspreiding. Ik heb mijn onderzoek in hoofdzaak gericht op Gelderland. De gegevens uit de andere provincies zijn zeer fragmentarisch. Het ziet er niettemin naar uit, dat het heraldisch schilderen in ons land niet tot enkele provincies beperkt is gebleven. De beschikbare gegevens zijn te schaars om gewestelijke voorkeuren te kunnen vaststellen, zo die er ooit zijn.¹¹¹

Wij zouden meer willen weten over het voorkomen van dit gebruik in het buitenland. Daartoe zou men in een aantal landen afzonderlijk een onderzoek moeten instellen, hetgeen bij mijn weten nog nergens heeft plaats gehad.

Mij baserende op eigen waarnemingen van nog (of weer!) bestaande heraldische schilderijen en op recent fotomateriaal, zou ik met alle reserves, die hierbij pas-

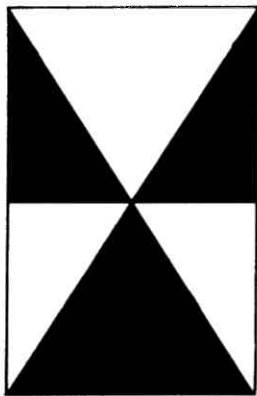
sen, de theorie willen opperen, dat het gebruik zich in hoofdzaak beperkt tot het centrale, zuidelijke en oostelijke Alpengebied, het westelijk deel van Duitsland en Nederland. Ik trof het tot dusverre niet aan in Frankrijk en nauwelijks in België, evenmin in de rest van Duitsland, Denemarken en de Britse eilanden. Kan de Rijn ook op dit gebied hebben dienst gedaan als

verbindende schakel tussen het Alpengebied en Noordwesteuropa? Aan anderen om daarop een antwoord te geven.

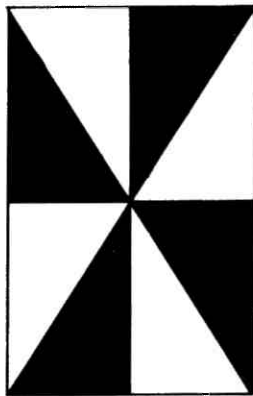
De oplettende lezer zal wel hebben begrepen, dat de auteur zeer erkentelijk zal zijn voor elk gegeven, dat de nog beperkte blik op dit onderwerp kan verruimen.

Velp, voorjaar 1983.

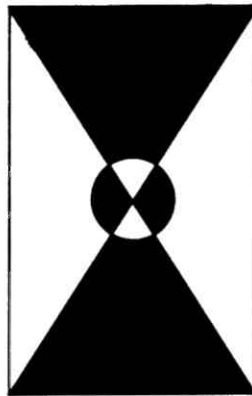
Enige voorbeelden van heraldische beschilderingen op deuren en luiken, zoals die in de tekst worden genoemd.

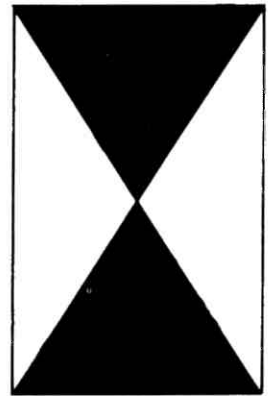
a. Schuingevierendeeld, de zgn. zandloper.

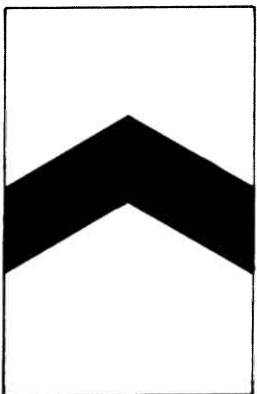
b. Zandloper met wisselrondje.

c. Gegeerd (Oude Loo).

d. Kruising tussen zandloper en gegeerd (Lembeck).

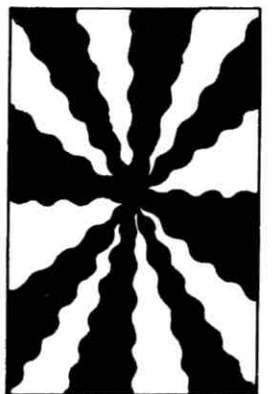
e. Keper.

f. Het hele vlak gevuld met kepers. Veelal laat men de kleuren ten opzichte van elkaar wisselen, zgn. tegengekeperd.

g. Paalsgewijze tegengekeperd (Zaltbommel).

h. Stralenmotief (Walbeck, Vaumarcus).

Noten

- ¹ J. B. Rietstap en C. Pama, *Handboek der wapenkunde*, Leiden 1943, p. 142, afb. 26.3.
- ² T.a.p., afb. 26.4.
- ³ T.a.p., afb. 26.17.
- ⁴ T.a.p., afb. 26.13.
- ⁵ F. A. J. Vermeulen, *De monumenten in de Bommelerwaard, 's-Gravenhage 1932*, p. 258.
- ⁶ A. Kaul, *Geldrische Burgen, Schlösser und Herrensitzen*, z.p. 1976, p. 130.
- ⁷ W. Meyer en E. Widmer, *Das grosse Burgenbuch der Schweiz*, Zürich 1970, p. 175.
- ⁸ E. W. Moes, K. Sluyterman e.a., *Nederlandsche kasteelen en hun historie II*, Amsterdam 1914, p. 137.
- ⁹ Collectie auteur. Wellicht heeft men hier voor de op zichzelf ongebruikelijke figuur van schuinbalken gekozen, die men als halve kepers kan beschouwen, omdat kepers op een klein luik wel erg druk staan. Misschien ook hebben de Van Dedems zich destijds al door de schuinbalken in hun wapen hiertoe laten verleiden. Het is jammer, dat op de foto de kleuren niet te zien zijn. De blauw en wit geruite schuinbalken van het wapen staan op een rood veld. Op de luiken was één van de kleuren zeker wit. Maar of de andere blauw of rood was? Of waren de donkere schuinbalken om en om blauw en rood?
- ¹⁰ Collectie Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.
- ¹¹ A. P. van Schilfgaarde, *Het Huis Bergh*, Maastricht 1950, p. 157.
- ¹² Jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg te Zeist was zo vriendelijk dit laatste voor de provincie Utrecht te bevestigen. De heraldische kleuren op de pachtboerderijen van huizen als Beverweerd, Hardenbroek en Sandenburg zijn waarschijnlijk zelfs niet ouder dan het begin van deze eeuw.
- ¹³ Coll. De Poll 834a, 834b, 835 (= Romers 69).
- ¹⁴ Coll. De Poll 833, 836, 837, 838.
- ¹⁵ Coll. De Poll 1178 en 1182.
- ¹⁶ Coll. De Poll 1177a.
- ¹⁷ Coll. De Poll 1180.
- ¹⁸ Coll. De Poll 1179.
- ¹⁹ A. Verbeek, *Die Niederrheinansichten Jan de Beyers, Essen 1957*.
H. Romers, J. de Beyer, *Oeuvre-catalogus, 's-Gravenhage 1969*.
Guido de Werd, Jan de Beyer (1703-1780), tekeningen van Emmerik tot Roermond, Venlo 1980.
- ²⁰ Verbeek, p. 34.
- ²¹ Anonieme tekening in Atlas Blaeu, Wien Nationaalbibliothek. Zie H. Dattenberg, *Niederrheinansichten Holländischer Künstler des 17. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1976, p. 297.
- ²² Verbeek, p. 85.
- ²³ De Werd, p. 168.
- ²⁴ Coll. De Poll 823c, 823b.
- ²⁵ G.M.A. 9479, 9478 (= Romers 202).
- ²⁶ Coll. De Poll 972 (= Romers 220).
- ²⁷ Romers nr. 223.
- ²⁸ Verbeek, p. 126, De Werd, p. 135.
- ²⁹ Romers nr. 250.
- ³⁰ Coll. De Poll 791.
- ³¹ Coll. De Poll 716, G.M.A. 9819 (= Romers 297).
- ³² De Werd, p. 248. Het stralenmotief, waarmee nu de luiken op de binnenplaats zijn opgesierd (zie hierboven noot 6), is zeker een modern bedenkfel. Maar dat zal evengoed gelden voor de zandlopers aan de binnenkant van de luiken aan de buitengevels, die men kan zien op een foto bij Th. Wildeman, *Rheinische Wasserburgen*, z.p. 1954, p. 75, en die anders gekleurd zijn dan het luikje bij De Beyer.
- ³³ Verbeek, p. 147, De Werd, p. 153.
- ³⁴ Coll. De Poll 956.
- ³⁵ G.M.A. 9314.
- ³⁶ O.a. in R. Schmidt, *Burgen des Deutschen Mittelalters*, München (1959), afb. 92.
- ³⁷ Coll. De Poll 199.
- ³⁸ Coll. De Poll 211.
- ³⁹ Coll. De Poll 450.
- ⁴⁰ Coll. De Poll 457.
- ⁴¹ Coll. De Poll 516, 517.
- ⁴² Coll. De Poll 619, 620.
- ⁴³ Coll. De Poll 702.
- ⁴⁴ Coll. De Poll 713a, 713b.
- ⁴⁵ Coll. De Poll 828 (= Romers 59).
- ⁴⁶ Coll. De Poll 853b, 852a.
- ⁴⁷ Coll. De Poll 1171.
- ⁴⁸ Coll. De Poll 1220.
- ⁴⁹ Coll. De Poll 1271a.
- ⁵⁰ Coll. De Poll 1597 (= Romers 89).
- ⁵¹ G.M.A. 9474.
- ⁵² G.M.A. 9210 (= Romers 150).
- ⁵³ G.M.A. 13.639.
- ⁵⁴ G.M.A. 9318.
- ⁵⁵ Romers 16 (recto onder Twello).
- ⁵⁶ Romers 131.
- ⁵⁷ De Werd, p. 188.
- ⁵⁸ De Werd, p. 226.
- ⁵⁹ De Werd, p. 259.
- ⁶⁰ De Werd, p. 263.
- ⁶¹ De Werd, p. 143, 144.
- ⁶² De Werd, p. 165.
- ⁶³ De Werd, p. 166.
- ⁶⁴ Coll. De Poll 468.
- ⁶⁵ Coll. De Poll 706, 705.
- ⁶⁶ Coll. De Poll 927.
- ⁶⁷ Coll. De Poll 1271b.
- ⁶⁸ Coll. De Poll 1454a.
- ⁶⁹ Coll. De Poll 1639.
- ⁷⁰ *Schetsboek II*, fol. 8 en 10, R.P.K., Amsterdam.
- ⁷¹ Intussen afgebeeld door H. W. M. van der Wyck, *Het historische landschap van de oostelijke Veluwezoom en Rosendaal*, in: *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*, Arnhem 1979, p. 80.
- ⁷² Het staat wel vast, dat men vaker heraldische kleuren op bruggen aanbracht, maar meestal geschiedde dat door een kleurig geschilderd lint spiraalsgewijze om leuning en posten te laten winden. Zo kon men vroeger aan de ophaalbruggen voor de Steenpoort en de Vospoort te Goch een doorlopend rood lint op een witte ondergrond zien op alle houten onderdelen (tekeningen door Jan de Beyer, 1737, De Werd, p. 193, 104; verg. Udo Mainzer, *Stadttore im Rheinland*, Neuss 1976, afb. 65, 68). Voor de Hanselaerse poort in Kalkar had men deze versiering niet alleen op de ophaalbrug maar ook op de slagboom voor de buitenpoort aangebracht (gravure door Paul van Liender, 1758, naar Jan de Beyer, Mainzer, a.w., afb. 73). In Goch was ook een wachthuisje op de markt op dezelfde wijze versierd (tekening door Jan de Beyer, 1737, De Werd, p. 101).
- ⁷³ De historische gegevens over Borculo ontleend aan: A. P. Schilfgaarde, *De graven van Limburg Stirum in Gelderland en de geschiedenis hunner bezittingen I*, Assen 1961, p. 120.
- ⁷⁴ Rietstap, *Armorial général*.
- ⁷⁵ Coll. De Poll 835 (= Romers 69).
- ⁷⁶ H. Horstmann, *Die Wappen der Grafen von Isenberg-Limburg-Stirum; Die Grafen von Limburg Stirum I-1*, Assen enz. 1976, p. 338, 362.
- ⁷⁷ F. C. Butkens, *Annales généalogiques de la maison de Lynden*, Anvers 1626. Hetzelfde gezicht op Hemmen verkleind ook in D. Meisner-E. Kieser, *Thesaurus Philopoliticus oder Politisches Schatzkästlein*, Frankfurt 1625-1631 (facs. uitg. Unterschneidheim 1974) en van een lager standpunt uit op een anonieme, waarschijnlijk 18de-eeuwse natekening (R.K.D., neg. I.B. no. C 469 N).
- ⁷⁸ G.M.A. 9853.

- ⁷⁹ W. J. d'Ablaing van Giessenburg en P. A. N. S. van Meurs, *De Ridderschap van het kwartier van Nijmegen*, Den Haag 1899, p. 269.
- ⁸⁰ Coll. Van den Bergh, tent. Lakenhal Leiden zomer 1965.
- ⁸¹ A. L. Hulshoff, *Een kabinet van Twentse gezichten*, Bussum 1971, afb. 63.
- ⁸² G. J. ter Kuile, *Geschiedk. aant. op de havezathen van Twenthe*, Almelo 1911, p. 138.
- ⁸³ H. Kisky, *Burgen, Schlösser und Hofesfesten im Kreise Euskirchen, Euskirchen* 1960, p. 121, 122. De nu op de binnenkant van de luiken aanwezige zandlopers zijn niet origineel. Op de tekening had het huis geen luiken meer.
- ⁸⁴ *Gem. Archief Leiden*, afgeb. Bull. K.N.O.B. 6e serie 17 (1964) tegenover kol. 95/96.
- ⁸⁵ Copie naar tekening uit 1706, afgeb. in *Rheinische Kunststätten* 8-9/1963, p. 24.
- ⁸⁶ Zeeuws Museum, Middelburg. Zie A. A. van der Poel, *Het Munnikenhof te Grijpskerke*, *Zeeuws Tijdschr.* XIV (1964), p. 200. Met dank aan de Rijksarchivaris in Zeeland, die mij op dit artikel attendeerde.
- ⁸⁷ Ashmolean Museum, Oxford. Het Nijmeegs Museum Com-manderie van St. Jan bezit een goede 19de-eeuwse copie (nr. XV E 26). Met dank aan drs. G. Th. M. Lemmens, di-recteur van dit museum, die mij hiervan een fotocopie zond.
- ⁸⁸ Fries Museum, Leeuwarden.
- ⁸⁹ Prov. Overijssels Museum, Zwolle.
- ⁹⁰ *De Werd*, p. 102.
- ⁹¹ *Romers* 332.
- ⁹² G.M.A. 9582.
- ⁹³ G.M.A. 9336.
- ⁹⁴ Rijksmuseum, Amsterdam, A 1289.
- ⁹⁵ Arkstée, a.w., Amsterdam 1733, tegenover p. 235. Terwijl op dit prentje de luiken allemaal donkere zandlopers op een licht veld vertonen, laat de voordeur juist het tegenoverge-stelde zien. Dit verschil aan één gebouw is zo ongebruikelijk, dat wij hier voorlopig maar aan een slordigheid van de teke-naar of de graveur, beide anoniem, zullen denken.
- ⁹⁶ J. B. Bronsema, *Wapen, stadskleuren en vlag van Nijmegen*, *Numaga* XIX, 1972, p. 93-100. Met dank aan de heer F. M. Eliëns van het Nijmeegse Gemeentearchief, die mij op dit artikel attent maakte. Op het beschilderen van deuren en luiken gaat het niet in.
- ⁹⁷ D. J. G. Buurman, *25 Jaren Stichting Vrienden der Gelder-sche Kasteelen 1940-1965 en Verslag over 1959-1964*, Arn-hem 1965, p. 121.
- ⁹⁸ A.w., p. 164.
- ⁹⁹ J. B. Rietstap, *De wapens van den tegenwoordigen en den vroegeren Nederlandschen adel*, Groningen 1890, p. 359.
- ¹⁰⁰ Rietstap, *Armorial général*.
- ¹⁰¹ D. J. G. Buurman, *De Cannenburch te Vaassen*, z.p. 41973.
- ¹⁰² Sedert enige jaren eigendom van de B.V. Beheer- en Exploi-tatiemaatschappij Woudenberg te Ameide. De melding hier-van en een paar duidelijke foto's dank ik aan de heer G. J. Woudenberg te Vianen.
- ¹⁰³ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Neder-landen* 7, Gorinchem 1846, p. 317.
- ¹⁰⁴ Rietstap, *Armorial général*.
- ¹⁰⁵ *Archief Nassause Domeinraad folio 1304 nr. 10 en folio 1295 nr. 5*. Vriendelijke inlichting Alg. Rijksarchief 's-Gravenha-ge.
- ¹⁰⁶ Deze wetenschap dank ik de heer J. Meffert, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- ¹⁰⁷ Zie o.a. de vele Roghman-tekeningen, afgebeeld in S. J. Foc-kema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, rid-derhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, en de trouwens weinig geslaagde gravures door Schijnvoet naar Roghman in Lud. Smids, *Schatkamer der Nederlandsche oudheden*, Amsterdam 1711.
- ¹⁰⁸ Tijdens de restauratie in 1978 van het zgn. knechtenhuis op de Kasteelsche Hof te Ooy, één der bijgebouwen van het in 1797 afgebroken kasteel van Ooy, kon worden vastgesteld, dat de voordeur ooit beschilderd moet zijn geweest met een gele zandloper op een blauw veld. Wij staan hier voor een raadsel. Deze kleuren zijn met geen der vroegere eigenaren, allerminst met de families Van Ooy, Van Bylandt en Van Randwijck, maar evenmin met de latere 19de-eeuwse eigenaren in ver-band te brengen. Is de deur bij een verbouwing van elders aangebracht? Of heeft men in de 19de eeuw – eerder kan men zich dat niet voorstellen – iets gefantaseerd? Wij weten het niet. De tekeningen van het kasteel uit de 18de eeuw vertonen geen van alle heraldische figuraties.
- ¹⁰⁹ Verg. ook *Jaarboek Twente* 1965, p. 61. Overigens is dit, waarschijnlijk niet toevallig, in overeenstemming met de he-raldieke regel, dat men bij de beschrijving van een wapen eerst het schild en vervolgens de figuren noemt en dat bij een schuingevierendeeld schild de heraldisch rechter driehoek als de eerste in rangorde geldt. Het is logisch, dat men dit gebruik op het luik heeft overgebracht, dat immers ook schuingevie-rendeeld is.
- ¹¹⁰ De toepassing in de stad verdient nadere bestudering. Ook de 19de-eeuwse stadsgezichten komen zandlopers voor. Bij P. A. Beretta (1805-1866; *Apollo* juni 1978, advert. p. 192) kan het wel een openbaar gebouw betreffen, bij Corn. Sprin-ger anno 1837 (veiling Van Marle en Bignell, 's-Gravenhage 11-9-1978, cat.nr. 185, met kleurenafb.) is dat waarschijnlijk niet het geval. Beide stadsgezichten zullen wel gefantaseerd zijn, maar dat zij zandlopers vertonen op wat in beide geval-len kennelijk een oud gebouw is, wijst er op, dat het ver-schijnsel als zodanig ook in de stad (nog) voorkwam.
- ¹¹¹ Uit de provincie Utrecht heb ik helaas geen enkel voorbeeld kunnen opvoeren. Maar dat wil niet zeggen, dat men er de heraldische zandloper niet al heel vroeg kende. Op een schil-derij door Pieter Balten uit de tweede helft van de 16de eeuw (Rijksmuseum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC. 39) kan men de Utrechtse op 11 november Sint-Maartenskermis zien vieren. Daarbij bedienen zij zich van een wijn- of bier-vat, waarop in de stadskleuren een witte zandloper op een rode ondergrond is geschilderd. Het is duidelijk, dat de toe-passing van heraldische kleuren geen grenzen kende.

